

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.3.1>

ВАСЕЦЬКИЙ В.Ю.

**ВПЛИВ ЗАХІДНОЇ ТРАДИЦІЇ НА РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНИ
ЯК НАСЛІДОК ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ В ЄВРОПІ XIII–XVII СТ.**

**THE INFLUENCE OF WESTERN TRADITION ON THE DEVELOPMENT
OF LEGAL INSTITUTIONS OF UKRAINE AS A CONSEQUENCE
OF HISTORICAL EVENTS IN EUROPE IN THE XIII–XVII CENTURIES**

Становлення України як самостійної суверенної держави пов'язане з важливими історичними подіями, які суттєво вплинули на її сьогодення. Із цих позицій дослідження історії України як важливого компонента загальноєвропейського історичного процесу сприятиме об'єктивному сприйняттю сучасниками історичного минулого українського народу.

Мета роботи стосується ретроспективного розгляду динамічного процесу державно-правових явищ, які відбувались в Україні-Русі та навколо неї у XIII–XVII ст., які визначили основні тенденції вільного в той час розвитку України в напрямі її наслідування досягнень західної цивілізації.

Значається, що після татаро-монгольської навали у 1240 р. Руська держава не могла існувати. Тільки з 1331 р. у Києві та в інших українських містах було відновлено княже правління. Із середини XIV ст. на українських землях спостерігаються дві тенденції: європеїзація місцевого життя на основі магдебурзького права та розвиток військово-демократичного ладу, що відобразилося в Запорізькій Січі та Гетьманщині.

З Європейською Реформацією XVI–XVII ст. та Революцією Богдана Хмельницького пов'язані масштабні історичні події, які у правовій сфері породили низку положень доктринального характеру і з'явилися витоком правових змін. Тридцятирічна війна закінчилася підписанням Вестфальського миру 1648 р., який виявився витоком сучасного міжнародного права. У договорі зазначається роль України як помітної політичної сили Східної Європи. Національна революція в Україні 1648–1676 рр. характеризувалася масовим соціальним та збройними протестами, кардинальними змінами всіх сфер життєдіяльності суспільства. У цьому відношенні за масштабом вона порівнянна із суспільно-політичними рухами у країнах Центральної і Західної Європи.

Робиться висновок, що в історичному аспекті західна традиція значною мірою вплинула на вибір Україною свого шляху розвитку. Суттєві історичні події XIII–XVII ст., що мали місце в Західній і Східній Європі, торкнулися значної кількості країн і мали важливі довгострокові наслідки в правовій сфері, не оминаючи в цьому відношенні України.

Ключові слова: *витоки державності України, витоки та джерела права, історичний аспект, масштабні історичні події, державно-правові явища.*

The formation of Ukraine as an independent sovereign state is associated with important historical events that have significantly affected its present. From these positions, the study of the history of Ukraine as an important component of the European historical process will contribute to the objective perception of contemporaries of the historical past of the Ukrainian people.

The purpose of the paper is to retrospectively consider the dynamic process of state and legal phenomena that took place in Ukraine and around it in the XIII–XVII centuries, which identified the main trends of free development of Ukraine at that time in the direction of its perceive of Western civilization.

It is noted that after the destruction by the Tatar-Mongols in 1240, the state of Kievan Rus could not exist. Only from 1331 in Kiev and other Ukrainian cities, the prince's rule was restored. From the middle of the XIV century there are two tendencies in the Ukrainian lands: the Europeanization of city life on the basis of Magdeburg law and the development of the military-democratic system, which was reflected in the Zaporizhzhya Sich and the Hetmanate.

With the European Reformation of the XVI–XVII centuries and the Revolution of Bohdan Khmelnytsky are connected large-scale historical events, which in the legal sphere gave rise to a number of provisions of a doctrinal nature and were the source of legal changes. The Thirty Years' War ended with the signing of the Peace of Westphalia in 1648, which proved to be the source of modern international law. The agreement mentions the role of Ukraine as a prominent political force in Eastern Europe. The national revolution in Ukraine in 1648–1676 was characterized by mass social and armed protests and cardinal changes in all spheres of society. In this respect, it is comparable in scale with the socio-political movements in Central and Western Europe.

It is concluded that in the historical aspect, the Western tradition has significantly influenced Ukraine's choice of its path of development. Significant historical events of the XIII–XVII centuries, which took place in Western and Eastern Europe, affected a significant number of countries and had important long-term consequences in the legal sphere, not bypassing Ukraine in this regard.

Key words: *origins of Ukrainian statehood, origins and sources of law, historical aspect, large-scale historical events, state and legal phenomena.*

Вступ. Трагічні події, що трапилися в Україні, починаючи з кінця 2013 року зумовили необхідність знову торкнутися багатьох аспектів історії українського народу, його культури, державності, правових інститутів – практично всіх аспектів життя країни і людей, що у ній живуть. Актуальним є питання удосконалення також і правової системи України, її прагнення досягти європейських стандартів, що відбуваються у часи, коли світ зазнає величезних змін, коли він відходить від попередніх досягнень, але не уявив ще свого сучасного положення і в загальному розумінні не може з певною достовірністю прогнозувати майбутнє становище. Із цих позицій доцільним є дослідження історичних аспектів розвитку джерел права, його витоків, роблячи акцент на зв'язок із важливими історичними подіями, які певним чином вплинули не тільки на тодішнє життя, а й мали довгострокову дію в майбутньому.

З іншого боку, історичні події необхідно розглядати як динамічні процеси, що відбуваються у просторі і часі. Тенденції суттєвих змін, що зумовлені науковим і технологічним прогресом, особливо прискорилися останнім часом. Ці зміни проявляються з позитивної сторони, але мають суттєві негативні прояви, наслідком яких є, наприклад, поява можливості розповсюдження засобів масового знищення, різке зростання кількості терористичних організацій, що також використовують можливості сучасних досягнень.

Постановка завдання. Звідси випливає мета доповіді, яка стосується ретроспективного розгляду динамічного процесу державно-правових явищ, які відбувались в Україні-Русі та навколо неї у XIII–XVII ст., які визначили основні тенденції вільного в той час розвитку України в напрямі її наслідування досягнень західної цивілізації.

Результати дослідження. Як зазначає Ю. Терещенко, Україна в силу свого географічного і геополітичного становища перебувала під перехресними впливами азійсько-кочового, візантійського та європейського світів, по-різному інтегруючи впливи кожного з них. Вирішальним напрямом її соціокультурної і політичної орієнтації все ж була європейська цивілізація. У надзвичайно складних взаємовідносинах двох типів європейської цивілізації – західної

(католицько-протестантської) і східної (греко-православної) – Україна прагнула до поєднання обох традицій у живий соціально-політичний і культурний синтез. Україна ніколи не потребувала «революції», подібної до здійсненої Петром I з метою європеїзації Росії; більш того, тривалий час вона служила для останньої важливим шляхом проникнення західноєвропейських впливів [1, с. 5–8].

На підтвердження своєї думки Ю. Терещенко наводить відповідне висловлювання М. Грушевського, що український народ у порівнянні з російським «є народом західної культури – одним із найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть цілком у власті орієнтального духу й стихії». Вивчення історії України саме як важливого компонента загальноєвропейського історичного процесу у її розмаїтих зв'язках із західним світом сприятиме об'єктивному і органічному сприйняттю сучасниками історичного минулого українського народу.

Переломною віхою в історичному розвитку України-Русі стали трагічні події наприкінці 1240 р., коли монгольські орди зруйнували Київ і рушили далі до східноєвропейських країн. Всю тодішню Європу і весь тодішній Світ охопила паніка, на Русі, у Візантії та на Балканах події розвивались динамічним чином. Бату-хан рушив на Захід, зруйнував всю південно-західну Русь, Угорщину, Польщу. Проте в Чехії під Оломоуцем зазнав поразки від чеського Короля Вацлава. Незважаючи на те, що Вацлав чеський загинув у бою з монголами, а поле битви залишилось також за ними, монголи не мали сили рухатись далі і змушені були повертати назад. Саме тоді Імператор Священної Римської імперії, дізнавшись, що монголи відмовились від подальшого просування до Риму та Атлантики, виголосив під час своєї тронної промови фразу: «Моя мандрівка на Мальту відкладається». Це означало, що Західний світ було врятовано. Проте незважаючи на те, що Бату-хан повернув зі своєю ордою на схід і частково залишив Галицьку Русь у спокої, обклавши її даниною, проблеми, які існували на Русі до Батиевого нашествия, навіть у цьому регіоні вирішені не були.

Окремо додаємо, що одразу після цих трагічних подій про українські землі немає жодних згадок. Проте вже 1245 р. Плано Карпіні, легат Папи Інокентія IV, згадує київського тисяцького, який його зустрів у Києві. Незважаючи на те, що тисяцькі керували містом під контролем монгольських баскаків, факт їх існування свідчить про початок відродження українського міста після Батиевого погрому [2, с. 253–336].

У взаємовідносинах із Золотою Ордою Руська держава була приречена і два століття перебувала під кочовою експансією, що позначилось на правосвідомості та правовій культурі Русі. По-перше, на фоні жорстоко централізованої мілітарної організації татаро-монголів стала очевидною нежиттєздатність удільної форми Руської держави. По-друге, централізаторська ідеологія Орди була спрямована на поступову нейтралізацію національної знаті та приведення її в залежний від завойовників стан. Єдиною підставою для отримання «ярлика на управління» була особиста прихильність із боку ханської влади до власника такого ярлика.

Тільки з 1331 р. у Києві, а одночасно з ним і в інших українських містах, було відновлено княже правління, тобто функції управління містом перейшли до князя. Як зазначає М. Недюха, розпочинаючи із середини XIV ст. у розвитку місцевого самоврядування на українських землях ускладнюються дві тенденції. Перша з них характеризується європеїзацією місцевого життя в українських містах на основі, зокрема, магдебурзького права, тоді як друга пов'язана з розвитком військово-демократичного ладу, що зародився в середовищі українського козацтва та знайшов своє подальше втілення в Запорізькій Січі та Гетьманщині [3, с. 84].

У той період у Середньовічній Європі відбувалися суттєві зміни в політичному та економічному житті. Феодальна роздробленість поступалася процесам зміцнення держав, стихійні ринкові відносини замінювалися стійкими комерційними зв'язками. Одночасно цей період характеризувався прокладанням нових торгівельних шляхів, відкриттям невідомих до цього земель, намаганням встановити зв'язки на нових землях, які, однак, часто приймали грабінницькі риси.

Оскільки саме Візантія була духовною батьківщиною руського православ'я, на нашу думку, поразкою культурних здобутків тогочасного світу стало падіння Константинополя у 1453 р. Говорячи про ті події, Л. Кушинська виокремлює такі аспекти. По-перше, падіння Константинополя вплинуло на розстановку сил в Європі, зокрема зміцнилось Московське князівство, яке декларувало себе «Третім Римом». По-друге, було тимчасово перекрито торгівельний шлях зі Сходу на Захід. Тобто західно-європейським торгівельним компаніям довелося шукати порозуміння з новим, більш «проблемним» економічним гравцем – Османською імперією [4, с. 117].

Однак активізація економічного життя провідних держав Європи, потреба надати цим стосункам стабільного характеру зумовили зміни в нормативно-правовому регулюванні відносин, насамперед економічних. Правила торгівлі, відомі як *Lex mercatoria*, та правила міського самоврядування, відомі як Магдебурзьке право, закріплюються на теренах середньовічної Європи.

У державах Східної Європи (в тому числі на теренах роздробленої Русі) розвиток міського права протікав значно повільніше. Спочатку Магдебурзьке право виникло у Львові, Луцьку, Перемишлі та інших містах, тобто «переміщувалося» із західного напрямку, і тільки в 1494 році з метою пожвавлення господарства міста Києву було надано Магдебурзьке право. У 1494–1497 рр. був утворений і запрацював київський магістрат. Відтак основою київського життя з початку 90-х рр. XV ст. до кінця XVIII ст. стало Магдебурзьке право, яке й визначало статус міста не лише у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитої, а й за часів Гетьманщини під безпосередньою владою Російської імперії. Статус Києва як вільного міста залишався переважно непорушним.

Порівняння становища у правовій сфері в державах Західної і Східної Європи також показує певні відмінності. У Західній Європі особливе значення мало повернення до основ римського права, оскільки воно найповніше відповідало суспільним і майновим потребам того часу. Процеси в цьому відношенні відомі як рецепція римського права. Розробка основних правових ідей відбувалася переважно в університетах, правова ідеологія була основним джерелом права на європейському правовому просторі. Праці п'ятих найвидатніших юристів – Ульпіана, Папініана, Гая, Павла та Модестіна – були джерелом права в період Середньовіччя і Відродження в континентальній Європі. Завдяки діяльності університетів Середньовіччя на базі Зводу законів Юстиніана була створена університетська доктрина права, а з нею і відповідна правосвідомість, що є історичним етапом становлення, зокрема, романо-германської правової системи [5, с. 114–116].

Руські землі з попередніх епох отримали історико-правову спадщину, яка в майбутньому відіграла вирішальну роль у подальшому державно-правовому розвитку відновленої країни [4, с. 115]. Наприклад, Київське князівство підпадає під владу Великого князівства литовського, а згодом і Польського королівства, що певним чином сприяло відновленню тутешніх земель після суцільного занепаду XIII ст.

Разом із цим, як зазначають І. Усенко, В. Бабкін та ін., джерелами права в об'єднаних литовськими князями руських князівствах традиційно вважається звичаєве право, Руська Правда, церковні статuti. Для феодальної держави станових категорій право апіорі не може бути нововведенням – воно існує «від віку», так, як існує вічна справедливість. Панування принципу «старовини» призводило до культивування звичаєвого права як головного регулятора правових відносин. Присутність неписаних правових звичаїв мала прояв в обрядовості, яка є яскравою характерною рисою, зокрема, і українського права того часу. На українських землях Великого князівства Литовського у XIV–XVI ст. продовжували розвиватися правові традиції попередніх періодів. Більшість із них знайшла відображення і закріплення в законодавчих збірниках та в різного роду нормативних актах, виданих великими князями. [6, с. 178–199].

З Європейською Реформацією XVI–XVII ст. та Революцією Богдана Хмельницького пов'язані масштабні історичні події, які у правовій сфері породили низку положень доктринального характеру і з'явилися витоком правових змін. Це різні події, але їх об'єднує те, що вони відбувалися протягом майже одного історичного періоду на одному континенті і зумовили взаємний вплив.

На фоні соціально-політичних та економічних змін в Європі в період Реформації отримав розповсюдження протестантизм, який пов'язують з іменами Мартіна Лютера, Жана Кальвіна, Ульріха Цвинґлі. Одночасно католицька церква і єзуїти протистояли Реформації і очолили Контрреформацію. Наслідком цього протистояння стала Тридцятирічна війна – перша загальноєвропейська війна 1618–1648 рр. між союзом католицьких і коаліцією протестантських держав. До союзу католицьких держав, або Габсбурзького блоку входили Іспанія, Священна Римська імперія, католицькі князівства Німеччини, Португалія. Католицький союз підтримували Річ Посполита включно з українськими козаками. До антигабсбурзької коаліції входили німецькі протестантські князівства, Франція, Швеція, Данія, Голландія, Англія. Спочатку Тридцятирічна війна мала характер релігійної війни між католиками та протестантами, але поступово в ході подій більше втрачала первісний характер. Війна відображала глибинні процеси розвитку капіталізму та становлення системи національних держав у феодальній Європі [7, с. 136]. У європейській історії ця війна залишилася одним із найжахливіших європейських конфліктів.

Тридцятилітня війна в Європі XVII ст. закінчилася підписанням у 1648 р. одночасно в Мюнстері та Оснабрюці мирних договорів, які отримали загальну назву Вестфальського миру 1648 року. Обидва договори стали основою миру насамперед між воюючими сторонами та їхніми союзниками. Вони врегулювали протиріччя періоду Тридцятирічної війни, стали ключовим поворотним моментом у розвитку сучасної романо-германської правової системи. Вважається, що Вестфальський мир містить низку положень доктринального характеру і виявився витоком сучасного міжнародного права. Україна, репрезентована населенням Трансильванії і запорозьким козацтвом, як зазначається в договорах, була помітною політичною силою Східної Європи. З урахуванням цього вона впливала як на європейські процеси, так і на формування міжнародного правопорядку [8, с. 260–261].

У цей же період на початку XVII ст. в Україно-Руських землях склалася ситуація, яку можна назвати революційною. Державотворчий принцип, що склався під час литовського панування – «Ми старого не рушасмо, а нового не введемо» – в україно-руських землях з 1648 р. вже не діяв. Б. Тищик та І. Бойко зазначають, що зміни в суспільно-політичному житті та соціально-економічній ситуації в період Національно-визвольної війни відобразились у джерелах і розвитку окремих галузей феодального права України. У цей період переважно зберегли чинність попередні джерела права, але припинили дію ті правові джерела, які були пов'язані з пануванням польських магнатів, польської шляхти і католицької церкви в Речі Посполитій [9, с. 220–221]. Глибока релігійність та духовність були однією з визначних рис характеру народу, а захист православної віри предків та церкви становив основу його життя [4, с. 131–132].

П. Музиченко зазначає, що посилення соціального, національного і релігійного гніту зі сторони Речі Посполитої призвело до початку Української визвольної війни (1648–1654 рр.), яка об'єктивно стала єдиною можливістю здобути свободу і незалежність, відстояти своє право на існування як народу, так і держави. Визвольна війна була всенародною, в ній брали участь усі соціальні прошарки українського суспільства [10, с. 126]. В Україні утверджувалася православна віра.

У цілому, розглядаючи більший проміжок часу, Національна революція в Україні 1648–1676 рр. під гаслами захисту православ'я, прав і свобод Війська Запорозького й руського народу, боротьби за національне визволення характеризувалася масовим соціальним протестом, збройними формами громадянського протистояння та кардинальними змінами всіх сфер життєдіяльності суспільства. У цьому відношенні Національна революція в Україні є спорідненою з масштабними суспільно-політичними рухами того часу в низці країн Центральної і Західної Європи. Її значення полягало у відновленні державного життя, формуванні української державної ідеї, розвитку національної свідомості, становленні на теренах держави нової моделі соціально-економічних відносин, збагаченні традицій національно-визвольної та соціальної боротьби [11, с. 270–279].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що в історичному аспекті західна традиція значною мірою вплинула на вибір Україною свого шляху розвитку. Суттєві історичні події XIII–XVII ст., що мали місце в Західній і Східній Європі, торкнулися значної кількості країн і мали важливі довгострокові наслідки у правовій сфері, не оминаючи в цьому відношенні України.

Події, пов'язані з Європейською Реформацією XVI–XVII ст. та Революцією Богдана Хмельницького, на наш погляд, є прикладом масштабних історичних подій, які у правовій сфері породили низку положень доктринального характеру і з'явилися витоком правових норм, які мали довгострокову дію, вплив якої проявляється і сьогодні. Однак тільки події початку XX ст. та проголошення незалежності у 1991 р. надали Україні надію на здобуття не тільки свого головного атрибуту держави – суверенітету, а й самоутвердження національної спільноти зсередини та ззовні.

Список використаних джерел:

1. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. Київ : Перун, 1996. 496 с.
2. Дзюба Е.Н. Культура. История Киева: в 4-х т. Т. 1: Древний и средневековый Киев. Київ : Наукова думка. 1982. 407 с.
3. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства. Київ : «МП Леся», 2012. 400 с.
4. Кушинська Л.А. Звичаєве право України: навчальний посібник для студентів напряму підготовки «Правознавство». Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2013. 209 с.
5. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів. Монографія / За ред. Н.М. Оніщенко. Вінниця : Вид-во «Німан-ЛТД». 2016. 472 с.

6. Усенко І.Б., Бабкін В.Д., Музика І.В., Бондарук Т.І., Самойленко О.О., Ходаківський М.Д., Вислобоков К.А., Волощенко О.М. Правовий звичай як джерело українського права (ІХ–ХІХ ст.). Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Наукова думка, 2001. 280 с.

7. Савчук К.О. Тридцятилітня війна 1618–1648. Юридична енциклопедія в 6-т. Т. 6 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл, 2004. 768 с.

8. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Монографія / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський університет права. Київ, 2001. 426 с.

9. Тищик Б.Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс, підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

10. Музиченко П. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 471 с.

11. Степанов В.С. Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2010. 728 с.

УДК 347.965(477)

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.3.2>

СЕВЕРІНОВА О.Б.

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У 1941–1945 РОКАХ

DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF MILITARY SERVANTS IN 1941-1945

Актуальність статті полягає в тому, що статутні положення про дисциплінарну відповідальність військовослужбовців в період ведення бойових дій реалізовувалися в інтересах виконання завдань. У фронтовій обстановці, коли особовий склад виконував бойові завдання, знаходячись в окопах, навряд чи могло бути визнано необхідним і доцільним застосування стягнень за порушення форми одягу, дисципліни ладу й інші подібні проступки. Стаття присвячена дослідженню особливостей дисциплінарної відповідальності військовослужбовців у 1941–1945 роках. Також у статті проаналізовано основні напрями та підходи різних вчених до вивчення вказаної проблематики. Наголошено, що засуджені військовослужбовці, не позбавлені за вироком військового трибуналу військових звань і нагород відновлювалися у своєму званні, в праві носіння орденів і медалей і спрямовувалися для подальшого проходження служби в частині діючої армії. Зняття судимості з осіб, спрямованих в штрафні підрозділи, робилося в загальному порядку за клопотанням командирів цих підрозділів або тих частин, в які прибували військовослужбовці після звільнення з штрафних батальйонів і рот. Зроблено висновок, що кримінальна і дисциплінарна відповідальність військовослужбовок, а також практика їх застосування були спрямовані на безумовне виконання бойових завдань. Чіткої грані між цими видами юридичної відповідальності нормативно-правові акти не провели, і в умовах ведення бойових дій спостерігалася тенденція до їх зближення. У роки війни основним призначенням юридичної відповідальності військовослужбовок було здійснення функцій залякування і відплати за дії, що підірвали основи державної безпеки, оборони країни і бойової готовності Збройних Сил. Жорстоко каралися військовослужбовці, що допускали факти невиконання вимог наказів ви-